

35. Стасюк Ірина. Для полонених росіян в Україні створять табори за нормами міжнародного права. 6 березня 2022 р. Хмарочос. URL: <http://surl.li/stpvs> (останнє звернення: 19.04. 2024)

36. Удовенко А. Хронологія обмінів військовополоненими: 2014-2020 рр. На сайті: Справедливість заради миру на Донбасі. Правозахисна коаліція. URL: <https://www.jfp.org.ua/blog/blog/articles/58>

37. Україна повернула ще 50 захисників – четвертий обмін із Росією за два тижні. 1 грудня 2022 р. Українська правда. URL: <http://surl.li/stpwh> (останнє звернення: 19.04. 2024)

38. У полоні бойовиків на Донбасі лишаються 703 українців. 16 листопада 2014 р. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/11/16/7044412/> (останнє звернення: 19.04. 2024)

39. У полоні бойовиків залишаються 157 українців – Геращенко. 31 серпня 2015 р. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/08/31/7079608/> (останнє звернення: 19.04. 2024)

40. У СБУ озвучили кількість українців звільнених із полону бойовиків. 21 грудня 2015 р. Дзеркало тижня. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-sbu-ozvuchili-kilkist-zvilnenih-z-polonu-bovovikiv-ukrayinciv-194715_.html (останнє звернення: 19.04. 2024)

41. У Центрі звільнення полонених оприлюднили список 853 заручників, яких досі утримують бойовики. 15 вересня 2014 р. ТСН. URL: <http://surl.li/stpwy> (останнє звернення: 19.04. 2024)

42. Україна та росія провели перший повноцінний обмін військовополоненими – деталі. 24 березня 2022 р. Слово і Діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/24/novyna/bezpeka/ukrayina-ta-rosiya-provely-pershyj-rovnoczinnyj-obmin-vijskovopolonenymy-detali> (останнє звернення: 19.04. 2024)

43. 73 на 233: Геращенко уточнила кількість полонених, яких обміняли. 27 грудня 2017 р. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/12/27/7166916/> (останнє звернення: 19.04. 2024)

44. Росія передала Красному Кресту даные об украинских военнопленных. 21 марта 2022 г. Радио Свобода. URL: <http://surl.li/stpxh> (останнє звернення: 19.04. 2024)

45. Верещук: Росія утримує в полоні близько 1700 військових і цивільних, з них 500 – жінки. 12 квітня 2022 р. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vereshchuk-1700-polonenyh/31798232.html> (останнє звернення: 19.04. 2024)

46. Стало відомо, скільки українців повернулися з російського полону за час війни. 5 травня 2022 р. Слово і Діло. Аналітичний портал. URL: <http://surl.li/stpxr> (останнє звернення: 19.04. 2024)

УДК 94:341.384(100)«1945/...»

Ігор ВЄТРОВ
(м. Київ)

Досвід репараційних виплат після Другої світової війни

Десятирічні воєнні дії і широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну супроводжуються такими масштабами руйнувань виробничої, транспортної та соціальної інфраструктури, які співставні хіба-що з періодом Другої світової війни. Вже зараз

Україна готує позови до міжнародних судових інституцій з приводу компенсації Російською Федерацією заподіяних матеріальних збитків. Репараційні механізми та відповідне нормативно-правове регулювання таких виплат, які практикувалися у минулому, по завершенню цієї війни можуть адаптуватися до нинішніх умов. Матеріал містить стислу характеристику підходів до практичної реалізації репараційних програм після закінчення Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, руйнування, матеріальні збитки, компенсаційні механізми, репараційні виплати.

Сучасна війна Російської Федерації проти України на повний зріст ставить питання про відшкодування матеріальних збитків нашій державі. Для цього мають бути задіяні всі можливі інструменти. При цьому важливо врахувати досвід організації репараційних виплат після Першої і Другої світових війн що практикувалися після та використати інші засоби стягнення компенсацій з держави-агресора і окупанта.

Масштаби втрат у промисловому секторі економіки виявилися справді катастрофічними: руйнації зазнали 16,150 підприємств: 599 машинобудівних, 28 металургійних, 26 хімічних, 25 коксохімічних заводів, 30 трикотажно-текстильних, понад 100 прядильно-джутових фабрик, об'єкти деревообробної, харчової, скляної, шкіряно-взуттєвої та інших галузей. На переконання деяких фахівців, – дуже занижений. З урахуванням неотриманих доходів та штрафів рівень шкоди, заподіяної бойовими діями й окупантами господарському комплексу й соціальній інфраструктурі УРСР, оцінюється у 450 млрд руб., причому без даних по Криму (14 млрд 346 млн.) і Закарпаттю (1 млрд 648 млн. руб) [1, с. 788]

Вже під час Ялтинської конференції Й. Сталін виступив з пропозицією встановити суму німецьких репарацій в обсязі 20 млрд. доларів, з яких половина призначалась би для СРСР. Члени «Великої трійки» врешті-решт домовилися, що кожна країна самостійно візьме належну їй частку репарацій.

Радянське керівництво у червні 1946 р. ухвалило директиву такого змісту: «Головна наша вимога до Німеччини в розумінні відшкодування збитків від німецької агресії – репараційні поставки, зокрема й з Руру, на користь СРСР у розмірі мінімум 10 млрд. доларів, які повинні включати не тільки обладнання, а й товари з поточного виробництва Німеччини». В іншому документі визначалися розміри репарації з Італії (100 млн. дол.) та Фінляндії (300 млн. дол.) з терміном сплати у 8 років товарами [2, с. 376.]

Післявоєнні репараційні програми переслідували дві мети: по-перше, звести до мінімуму військово-промисловий потенціал Німеччини, по-друге, частково компенсувати заподіяні країнам – жертвам агресії – збитки, яких ті зазнали. Претендуючи на половину вказаної суми, радянська сторона брала на себе обов'язки захисту інтересів ще однієї держави, що постраждала, – Польщі. По завершенню війни положення репараційної програми були зафіксовані у кількох міжнародно-правових актах. У цих документах викристалізувалися два основні принципи, на яких мала здійснюватися репараційна процедура. Перший полягав у

тому, що відшкодування заподіяних збитків здійснювалися не в повному обсязі, а частково. Декларуючи своє прагнення до встановлення стійкого повоєнного миру та демократичного повоєнного устрою, радянський уряд обмежив свої вимоги частиною відшкодувань. Для прикладу, згідно з мирним договором між СРСР та Італією, остання зобов'язалася виплатити йому 100 млн. дол., що становило не більше 1/20 чи 1/25 частини прямих збитків, завданих Радянському Союзу італійською армією. Аналогічним чином висувалися репараційні вимоги до Німеччини (10 млрд. дол.), хоча прямі матеріальні втрати лише на окупованих Вермахтом територіях СРСР оцінювались у 128 млрд. дол. Москва ще раз наголошувала, що її відмова від адекватної компенсації збитків викликана прагненням зробити їх посильними для переможених і такими, що не підірвуть їхнього економічного суверенітету. Німеччина за роки війни лише на воєнні потреби витратила 620 млрд. марок (155 млрд. дол.). Ця сума майже у 8 разів перевищувала загальний обсяг репарацій (20 млрд. дол.) [3, с. 13.]

Другий принцип зводився до сплати репарацій не в грошовому еквіваленті, а в натуральному. Держави Осі мали передати скривдженій стороні промислове обладнання, призначене для виробництва військових матеріалів і техніки, а також закордонні активи й продукцію власної промисловості у визначених обсягах. Це давало змогу переможеним державам виконати свої репараційні зобов'язання шляхом розвитку власної економіки, оминаючи не вигідні позики та необхідність збуту промислових товарів за кордон за демпінговими цінами з метою отримання валюти.

Звичайно, радянських лідерів складно було запідозрити в альтруїзмі, особливо після того, що окупанти накоїли на захоплених ними територіях. Тому в риторичі представників Кремля слід вбачати прагнення поряд з економічними здобути й відчутні політичні дивіденди. Тим, більше, що боротьба за нові сфери впливу в Європі й переформатування балансу сил вступала у вирішальну фазу після закінчення тут бойових дій. Ілюстрацією цієї дипломатичної стилістики став виступ члена радянської делегації А. Вишинського на Паризькій мирній конференції з приводу мирного договору між СРСР та Угорщиною, який, зокрема, сказав: «Радянський уряд послідовно проводить таку лінію репараційної політики, яка полягає в тому, щоб виходити з реальних планів, щоб не задушити Угорщину, щоб не підрубати коріння її економічного відновлення, полегшити їй можливість стати на ноги, полегшити їй можливість увійти у спільну сім'ю Об'єднаних націй і брати участь у справі економічного відродження Європи».[4, С. 278] Саме з подачі делегації СРСР положення про сплату репарацій у натуральній формі, увійшли до текстів мирних угод 1947 р.

Оскільки Німеччина вважалася основним репараційним донором, то форми компенсації були визначені ще під час Кримської конференції: 1) одночасні вилучення з національного багатства Німеччини, що перебувало на території цієї країни та за її межами; 2) щорічні товарні поставки з поточної продукції; 3) використання німецьких трудових ресурсів. Ці положення були деталізовані на

Потсдамській конференції, в документах якої фіксувалися такі джерела покриття репараційних вимог радянської сторони: а) вилучення устаткування, сировини, матеріалів тощо з радянської зони окупації Німеччини; б) певна кількість обладнання, що не вважалось конче необхідним для мирної німецької економіки з західних окупаційних зон; в) німецькі активи в Болгарії, Фінляндії, Угорщині, Румунії та Східній Австрії.

У березні 1945 р. у Москві створили Особливий комітет з демонтажу промислових об'єктів Державного комітету оборони на чолі з Г. Маленковим, до складу якого увійшли представники Держплану, наркоматів оборони, закордонних справ, важкої промисловості. На нього покладалась координація репараційних заходів. Комітет з демонтажу військово-промислових підприємств у радянській зоні окупації Німеччини з березня 1945 р. до березня 1946 р. ухвалив 986 рішень про демонтаж понад 4000 промислових об'єктів: 2885 – з Німеччини, 1137 – німецьких підприємств Польщі, 206 – Австрії, 11 – Угорщини, 54 – німецьких об'єктів Чехословаччини.

Для вирішення найважливіших питань повоєнного устрою Німеччини було створено Раду міністрів закордонних справ та Контрольну раду в Німеччині. 21 лютого 1945 р. Сталін під грифом «цілком таємно» підписав постанову ДКО № 7563 про порядок вивезення промислового обладнання й матеріалів з Німеччини, згідно з яким було сформовано 5 спеціальних «демонтажних батальйонів» по 1 тис. осіб у кожному, 10 робочих батальйонів (по 500 осіб), 5 окремих автобатальйонів з тракторними взводами. З часом зацікавленість «трофеями» виявили не тільки всі індустріальні наркомати, а й відомства, що не мали до промисловості жодного стосунку. Скажімо, Державний комітет СРСР з фізкультури і спорту відрядив свої бригади для демонтажу й вивезення плавальних басейнів.

Нормативно-правову базу репараційної програми, окрім союзних директив, становили постанови ЦК КП(б)У й РНК УРСР: «Про відрядження до Румунії спеціалістів для виявлення та відбору устаткування, вивезеного румунами в період окупації України» (13 листопада 1944 р.), «Про вивезення поліграфічного обладнання із міст Лігніц та Глейвіц (Німеччина)» (26 березня 1945 р.), «Про відрядження в радянські окупаційні зони Німеччини, Австрії та Угорщини» (3 червня 1946 р.). 28 червня 1945 р. на виконання постанови ДКО № 9264 від 26 червня 1945 р. з'явився наказ наркома шляхів сполучення І. Ковальова, зміст якого переконливо свідчить про те, що Москва не збиралася чекати завершення всіх консультацій та переговорів, а діяла в суто практичному руслі. Нарком наказував начальнику Центрального військово-експлуатаційного управління НКШС Каргіну та начальником регіональних ВЕУ на місцях до 20 листопада 1945 р. вивезти з німецьких підприємств, розташованих на території Польщі:

- у вагонах західноєвропейської колії – 35 тис. вагонів обладнання на залізничних вузлах Інстербург, Брест, Ковель, Львів та Хирів;

- у вагонах західноєвропейської колії – 30 тис. вагонів поставити на відстій на залізничних ділянках на радянській території, для чого Головне управління військово-відновлювальних робіт мало перешити залізничні колії з союзної на західноєвропейську колію на ділянках Інстербург – Тильзіт, Тильзіт – Радзивилішки, Брест – Ковель, Жабинка – Янів – Лунинець;

- у вагонах широкої колії – 52 тис. вагонів обладнання до пунктів призначення чи на бази тимчасового зберігання, розташовані на території СРСР, але не далі московського меридіану й Донбасу.

Загалом, за оцінками фахівців, обсяги репарацій, стягнених Радянським Союзом з Німеччини, значно перевищили обумовлені міжнародними угодами розміри. Трофейні команди розібрали й транспортували до СРСР устаткування 2,500 промислових підприємств, понад 2 млн. голів великої рогатої худоби, майже 100 тис. вагонів з будматеріалами, меблями, речами, різноманітним господарським устаткуванням, близько 3 млн. пар взуття, 500 тис. радіоприймачів, 60 тис. роялів та фортепіано, багато інших матеріальних цінностей [5, с. 275].

Держсекретар при федеральному міністрі фінансів К. Ділер зазначав: «Після Другої світової війни не існувало репараційних положень схожих з Версальським договором, і, таким чином, не було документованих довготривалих виплат. Втім, країни-переможниці брали репараційні виплати в односторонньому порядку. Нормативних записів про це не існує. Нормативні дані про репарації, виплачені колишньою НДР, також не могли бути отримані. Відповідно, неможливо привести певних даних по окремих видах репарацій, виплачених Німеччиною, а тим більше розподіл по тодішній і нинішній вартості. Наявні дані по репараціях не автентичні й засновані на оцінках, оскільки у випадку необхідності Федерація також може спиратися лише на літературу, що існує в наявності у більшості наукових бібліотек. Окрім того, огляд виплат за наслідками війни охоплює інші витрати на подолання наслідків війни, до яких, наприклад відноситься допомога, запропонована в рамках компенсації воєнних збитків. Але і в цій сфері існують цифри лише з окремих галузей. Загальна вартість майна, вилученого країнами-переможцями прямим доступом, а також інших німецьких виплат не може бути визначена до нинішнього часу і, за станом речей, вірогідно, ніколи не зможе бути зареєстрована досить точно» [6]

В офіційному додатку до цього листа зазначалося, що німецькі виплати за реституціями, репараціями та відшкодуванням збитків (без внутрішньодержавних виплат у західних окупаційних зонах) становили, згідно зі звітом Міжсоюзницького репараційного агентства (ІАРА) від 1961 р., близько 520 млн. дол. за курсом 1938 р. Однак ця сума вважалася заниженою.

За даними Держплану СРСР, вони проходили по статті готової продукції металообробки та машинобудування й лише у 1951–1955 рр. оцінювались у 5,7 млрд. руб. у цінах на 1 березня 1951 р., що становило 0,6% від обсягу товарної промисловості СРСР. Найбільше значення для практично повністю зруйнованої економіки УРСР мали репарації у формі промислового обладнання. Загалом з

Німеччини до СРСР прибуло 339 тис. верстатів, 202 тис. електродвигунів, 44 тис. штампів та форм, 10 тис. турбін, обладнання 3500 заводів і фабрик, 3000 парових котлів, 96 електростанцій – загалом близько 4 млн. одиниць промислового устаткування.[7, с. 193]

Значна частина обладнання і матеріалів у рамках репараційних програм вивозилося в Україну. В окремих випадках це були цілі технологічні лінії, що давало змогу запускати нові підприємства (наприклад, Київський мотоциклетний завод).

Однак внаслідок величезних обсягів надходжень і незадовільної виконавської дисципліни велика кількість вартісного устаткування й унікальної апаратури розкомплектовувалася. Недбало транспортувалася, розвантажувалася і зберігалася у місцях призначення, внаслідок чого ставала непридатною для використання.

Та все ж реалізація репараційних виплат дала змогу не тільки СРСР, а й Польщі та іншим постраждалим країнам (Албанії, Чехословаччині, Югославії та іншим) швидше відновлювати виробничу і соціальну інфраструктуру.

Список використаних джерел та літератури

1. Дубик М. Матеріальні збитки України в Другій світовій війні. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У двох книгах. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), ГВ. Боряк [та ін.] Книга друга. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2.

2. Баран В.К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). У кн.: Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох т. Т. 2. Київ: Ніка-Центр, 2011

3. Гофман К.Б. Проблемы экономического единства и уровень промышленности Германии. М., 1947.

4. Дипломатический словарь. Москва: Гос. Изд-во полит. лит., 1948.

5. Семиряга М. Как мы управляли Германией. Москва, 1995

6. URL: http://communitarian.ru/publikacii/mirovaya_istorya/germanskije_reparatsii_po_pervou_i_vtorou_mirovym_voynam/

7. Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. С. 193.